

ARTYKUŁY, STUDIA I ROZPRAWY

<https://doi.org/10.18778/1644-857X.8.01.01>

WASIL GJUZELEW

Uniwersytet Sofijski im. św. Klemensa Ochrydzkiego

Wpływy bizantyńskie w średniowiecznej kulturze bułgarskiej

Szczęśliwie lub nie, losy Bułgarii w okresie średniowiecza były ściśle powiązane z cesarstwem bizantyńskim. Powstała w drodze podboju, na jednym z najbardziej spornych terytoriów cesarskich – Półwyspie Bałkańskim, w bezpośrednim sąsiedztwie jego dwóch głównych metropolii, Konstantynopola i Tesaloniki, średniowieczna Bułgaria zmuszona była z jednej strony, przez wieki, w nierównej walce, bronić swojej politycznej niezależności, z drugiej zaś, odczuwać na sobie potężny i wszechogarniający wpływ uniwersalnej kultury bizantyńskiej.

Sąsiadująca z Bizancjum, pokrewna mu ze względu na przynależność religijną i kulturową, przekształcana niekiedy w jego prowincję, Bułgaria nie stała się jego częścią ani też kopią czy naśladowczynią. Nie przeistoczyła się w „małe Bizancjum”, lecz pozostała wierna sobie i swojemu specyficznemu, „barbarzyńskiemu” konserwatyzmowi. W znamienitym studium porównawczym, zatytułowanym *Bizancjum i Bułgaria*, brytyjski bizantynolog Robert Browning zasadnie poczynił następującą, interesującą konstatację: „Chociaż Bułgaria była częścią tego, co Dimitrij Obolenski tak trafnie nazwał »bizantyńską wspólnotą narodów«, z pewnością nie stała się wyłącznie wierną kopią Bizancjum. Między nimi istniały uderzające różnice [...] I nawet to, co zostało przejęte bezpośrednio ze wzorców bizantyńskich, wielokrotnie ukazywało w Bułgarii odmienne oblicze [...] Relacje między Bułgarią a Bizancjum w IX i X stuleciu miały daleko większe znaczenie, niż tylko regionalne i przejściowe. To dzięki nim w słowiańskim świecie prawosławnym ukształtowały się pewne trwałe cechy, które wpływają na bieg dziejów europejskich aż do naszych czasów”¹.

¹ R. Browning, *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, Berkley-Los Angeles 1975, s. 16.

Przedstawienie roli Bizancjum w kulturowym i historycznym rozwoju średniowiecznej Bułgarii, w tym czynników stymulujących jego wpływ, stanowi podstawowe zadanie niniejszego krótkiego studium².

Aktywny dialog bizantyńsko-bułgarski rozpoczął się wraz z osiedleniem się Słowian i Bułgarów na Półwyspie Bałkańskim oraz powstaniem na terytorium bizantyńskim pierwszej trwałej formacji polityczno-państwowej – chanatu bułgarskiego nad dolnym Dunajem. Dialog ten nasilił się i pogłębił za sprawą chrystianizacji zamieszkującej w jego granicach ludności, i ukształtowania się bułgarskiego modelu porządku kościelnego oraz liturgii, wedle wzorca konstantynopolitańskiego. Poprzez pismo i literaturę słowiańską, schemat nabożeństw i praktykę kościelną, elementy bizantyńskie zostały przetransformowane i zaadaptowane na gruncie bułgarskim. W odniesieniu do systemu państwowego i ideologii politycznej odziedziczony po okresie „barbarzyńskim” model bułgarski został „odziany w szaty” bizantyńskiego ekumenizmu, nabierając w ten sposób zupełnie nowych cech. Na pierwszy rzut oka wydaje się, że podstawowym i najważniejszym czynnikiem determinującym obecność i wpływ bizantyński był fakt, że państwo bułgarskie i uformowany w jego granicach naród powstały na ziemiach, które znajdowały się bardzo blisko cesarskiego centrum, jakim był Konstantynopol, i które w praktyce stanowiły jego bezpośrednie zaplecze. W tym wypadku chodziło jednak wyłącznie o fizyczne zaadaptowanie części zrujnowanej bizantyńskiej przestrzeni terytorialnej³. Znacznie ważniejsze okazały się czynniki, które doprowadziły do duchowego włączenia Bułgarii do bizantyńskiej religijnej, światopoglądowej i ideologiczno-politycznej wspólnoty. Dla średniowiecznych Bułgarów duchowa moc Rzymian była silniejsza od ich potęgi wojskowej. Była dla nich

² Zob. próby syntetycznego ujęcia kwestii kulturowego rozwoju średniowiecznej Bułgarii i wpływu na nią Bizancjum w następujących studiach i monografiach: *Kulturelle Traditionen in Bulgarien*, hrsg. von R. Lauer und P. Schreiner, Göttingen 1989; V. Gjuzelew, *Bulgarien zwischen Orient und Okzident. Die Grundlagen seiner geistigen Kultur vom 13. bis 15. Jahrhundert*, Wien-Köln-Weimar 1993; I. Božilov, *Kulturata na srednovekovna Bălgarija*, Sofija 1996; D. I. Polywjannyj, *Kul'turnoe swoeobrazie srednewekowej Bolgarii w kontekste wizantijsko-slawjanskoj obsztnosti IX-XV wekow*, Iwanowo 2000.

³ I. Božilov, V. Gjuzelew, *Istortija na srednovekovna Bălgarija VII-XIV v.*, Sofija 2006, s. 27-166; G. Schramm, *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehrnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.*, Stuttgart 1981.

miarą doskonałości i jawiła się jako niedościgły ideał. Bizancjum nie tylko zdumiewało ich monumentalnością miasta nad Bosforem, bogactwem ceremoniału kościelnego i dworskiego, doskonałością form architektonicznych, sztuki, muzyki, blaskiem zdobnictwa jubilerskiego i jedwabnymi szatami arystokracji, lecz także kunsztem i głębią słowa, szczególnie słowa pisanego.

Język grecki nie stanowił przeszkody w prowadzeniu dialogu i przenikaniu wpływów bizantyńskich. Już w początkach istnienia państwa bułgarscy chanowie uczynili go językiem swojej kancelarii. Dowodem tego jest setka napisów w języku greckim z VII–IX w., które stanowią większość dotychczas odnalezionych inskrypcji z tego okresu, przynajmniej na Bałkanach⁴. Przez całe średniowiecze wykształcona część bułgarskiej arystokracji i duchowieństwa dobrze władała językiem greckim – zarówno mówionym, jak i pisanym. Sami Bizantyńczycy określali cara Symeona Wielkiego (893–927) mianem „emiargos” (pół Grekiem)⁵. Przekłady „boskich ksiąg z greckiego na bułgarski” i zgłębienie „języka i uczoności Hellenów” uważane były za wielkie dokonania najwybitniejszego ze wszystkich średniowiecznych bułgarskich pisarzy, patriarchy Eutymiusza (z lat 1375–1393)⁶. Właśnie w średniowieczu znacząca część greckiego bogactwa leksykalnego znalazła miejsce w Kościele i liturgii, w piśmiennictwie oraz języku zwykłych Bułgarów. I tak do dnia dzisiejszego szereg greckich słów i zwrotów jest nierozłączną częścią codziennej mowy bułgarskiej („поп”, „килимјавка”, „афоресвам”, „трапеза”, „енория”, „епархия”, „сполай ти”, „калесвам”, „харесвам”, „харизвам”, „друм” i in.)⁷.

Nie ulega wątpliwości, że najważniejszym czynnikiem, który zadał śmiertelny cios kulturowemu modelowi pogańskiej Bułgarii,

⁴ V. Beševliev, *Pārvobālgarski nadpisi (Vtoro preraboteno i dopālneno izdanie)*, Sofija 1992.

⁵ Luitprandus, *Antapodosis*, III.29, [w:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, t. III, s. 309.

⁶ *Pochwalno slovo za Evtimij ot Grigorij Camblak*, izd. P. Rusev i in., Sofija 1971, s. 166–170.

⁷ J. Rusek, *Iz starobālgarskata leksika. Pomagalo po bālgarska istoričeska leksikologija*, Sofija 1986 [pop – pop, ksiądz; kilimjawka – czarna wysoka czapka prawosławnego duchownego; aforesfam – rzucać kłatwę, wyklinać, napiętnować; trapeza – stół do jedzenia, zastawiony stół; enorija – parafia prawosławna; eparchia – jednostka administracyjna cerkwi prawosławnej; spolaj ti – dziękuję!, dzięki!; kalesvam – zapraszać (np. na wesele); charesvam – podobać się, charizvam – darować; drum – szosa, droga; niniejszy dodatek w nawiasach kwadratowych pochodzi od tłumacza].

była chrystianizacja państwa⁸. Ustanowienie bułgarskiej organizacji kościelnej i obrzędów liturgicznych zgodnie z kanonem bizantyńskim, uczynienie z Kościoła drugiej co do ważności instytucji w państwie, w rękach której znajdowała się oświata, piśmiennictwo, sztuka i podstawowe sfery życia intelektualnego, radykalnie zmieniły kierunki kulturowego rozwoju Bułgarii po roku 865. Na podobieństwo monastycyzmu bizantyńskiego, działalność monastyczna w Bułgarii zajęła ważne miejsce w życiu społeczeństwa i państwa. Duchowość monastyczna trwale zaważyła na przyswojeniu przez Bułgarów kultury bizantyńskiej.

Jakkolwiek mogłoby się to wydawać dziwne, innym ważnym czynnikiem wzmacniającym wpływy bizantyńskie okazała się sławizacja bułgarskiej wspólnoty etnicznej i samego Kościoła, narzucenie języka słowiańskiego jako ogólnopaństwowego, liturgicznego i literackiego. Przybycie uczniów Cyryla i Metodego do Bułgarii wiosną 886 r. oraz działalność ich kontynuatorów w największym stopniu przyczyniły się do określenia przynależności bułgarskiej wspólnoty etnicznej do słowiańskiej grupy językowej⁹. Z racji dopuszczania przez Bizantyńczyków w procesie ewangelizacji wykorzystania nowych języków w liturgii i piśmiennictwie, takich jak język słowiański w jego formie starobułgarskiej, szeroko otwierały się możliwości bezpośredniej relacji z Bizancjum i podatność na jego wpływy. Przekształcenie języka słowiańskiego najpierw w liturgiczny i literacki, następnie zaś w język kancelarii państwowej, a w końcu i ogólnopaństwowy, było tą wielką metamorfozą, która doprowadziła do definitywnego określenia słowiańskiego charakteru etnosu bułgarskiego. Pismo i literatura słowiańska zadały decydujący cios politycznemu i ideologicznemu panowaniu arystokracji protobułgarskiej¹⁰. Sławizacja bułgarskiego Kościoła okazała się najbardziej sprzyjającym i odpowiednim czynnikiem dla przeniknięcia i narzucenia bizantyńskiego modelu kulturowego, w mocno zmienionej i przystosowanej do realiów bułgarskich formie. Za sprawą chrystianizacji i sławizacji Bułgaria została włączona w europejski, chrześcijański uniwersalizm kulturowy, ale w ramach kręgu wspólnoty bizantyńskiej.

Dwór panującego i ośrodek stołeczny państwa stały się centrum, które było najbardziej podatne na naśladownictwo i wpływy

⁸ V. Gjuzelew, *Pokrǎstvane i chrystianizacija na bǎlgarite*, Sofija 2006.

⁹ Idem, *Kryjaz Boris Pǎrvi. Bǎlgarija prez vtorata polovina na IX vek*, Sofija 1969, s. 338 sq.

¹⁰ I. Božilov, V. Gjuzelew, *op. cit.*, s. 212–228.

ze strony Bizancjum. Jeszcze w okresie pogańskim chanowie z Pliski, pierwszej stolicy bułgarskiej, przejęli elementy z bizantyńskiego ceremoniału dworskiego i ideologii cesarskiej (np. ubiór, regalia i insygnia cesarzy bizantyńskich). Upowszechnienie się języka greckiego w kancelarii chanów oraz przejęcie bizantyńskich wzorców w monumentalnym budownictwie stołecznym dopełniały obrazu dobroczynnego wpływu Bizancjum. Przedstawienie chana Omurtaga (814–831) z insygniami bizantyńskiego cesarza na złotych pieczęciach, które ofiarowywał on swoim współpracownikom, stanowi być może najbardziej zsyntetyzowany wyraz szybko postępującej bizantynizacji instytucji władzy¹¹.

Po przyjęciu chrześcijaństwa wpływ bizantyńskiej architektury, sztuki i rzemiosła artystycznego w takich centrach stołecznych, jak Pliska, Wielki Presław i Ochryda, wyraźnie nabrał rozmachu. Zarówno przy wznoszeniu pałaców, jak i kościołów trzymano się wzorców bizantyńskich. Jeśli w drugiej połowie IX stulecia jako typ architektoniczny dominowała bazylika, to w X–XI w. przewagę zyskał kościół krzyżokopułowy¹². Car Symeon Wielki nie tylko starał się naśladować cesarzy bizantyńskich, lecz także wcielał się w ich rolę. Po wspaniałym zwycięstwie w bitwie nad rzeką Acheloos, odniesionym w 917 r., zaczął się nawet tytułować „przez Boga ustanowionym basileusem Romejów” i zgłosił pretensje do tronu bizantyńskiego¹³. Spowinowacenie się jego syna, cara Piotra (927–969), z dworem bizantyńskim oraz przybycie do Wielkiego Presławia Marii-Ireny, cesarzówny bizantyńskiej, wraz z wielką świtą i bogatym posagiem, znacznie zintensyfikowały wpływy bizantyńskie w stolicy¹⁴. Wyraźny sprzeciw wobec tych wpływów widać w zachowaniu Jana i Beniamina, braci bułgarskiego władcy. Obaj ubierali się w „strój bułgarski”, zamiast nosić szaty bizantyńskie, które zostały wprowadzone do ceremoniału i praktyki dnia codziennego na dworze. Beniamin nawet zamiast chrze-

¹¹ B. Primov, *Ukrepane i teritorialno razširenje na bǎlgarskata dǎržava prez pǎrvata polovina na IX v.*, [w:] *Istorijska na Bǎlgarija v četirinadeset toma*, t. II, *Pǎrva bǎlgarska dǎržava*, red. D. Angelov, Sofija 1981, s. 151 (fotografia).

¹² N. Čaneva-Dečevska, *Čǎrkovnata arhitektura na Pǎrvata bǎlgarska dǎržava*, Sofija 1984.

¹³ I. Božilov, V. Gjuzelev, *op. cit.*, s. 250–260.

¹⁴ V. Gjuzelev, *Značenieto na braka na car Petǎr (927–969) s romejskata Marija-Irina Lakapina (911–962)*, [w:] *Kulturnite tekstove na minaloto. Nositeli, simboli i idei*, t. I, *Tekstovete na istorijata, istorijata na tekstovete. Materiali ot Jubilejnata meždunarodna konferencija v čest na 60-godišninata na prof. d. i. n. Kazimir Popkonstantinov, Veliko Tǎrnovo, 29–31 oktomvri 2003*, red. V. Gjuzelev, Sofija 2005, s. 27–33.

ścijańskiego nadal używał swego pogańskiego imienia Bojan, uprawiał „falszywe nauki” i „tak dogłębnie opanował magię, że potrafił nagle przeistaczać się z człowieka w wilka i w każdego innego zwierza”¹⁵.

Odnowione w końcu XII wieku carstwo bułgarskie ze stolicą w Tyrnowie, jako struktura polityczno-państwowa zbudowane zostało na podobieństwo cesarstwa bizantyńskiego w jego kształcie z czasów dynastii Komnenów (lata 1081–1185). W roku 1235 wypracowany został, usankcjonowany jeszcze w 927 r., model współlistnienia w państwie niezawisłej władzy carskiej i autokefalicznego patriarchatu (tzw. model „carstwo-patriarchat”)¹⁶. Było to w pełni zgodne z naturalną koleją rzeczy, gdyż wcześniej przez ponad półtora stulecia Bułgaria stanowiła integralną część terytorium cesarstwa bizantyńskiego. Na dworze tyrnowskim, w pełni lub przynajmniej po części, panował duch naśladownictwa Bizancjum w ubiorze, insygniach i tytulaturze cara, w hierarchii dworskiej, ceremoniale, w procesjach carskich z okazji świąt kościelnych, powitaniach relikwii świętych i w czasie triumfów wojskowych. Nawet w wizerunkach na monetach i pieczęciach, w formułach tytułarnych władców wykorzystywano wzory bizantyńskie. Przedstawienia bułgarskich carów i caryc w malarstwie monumentalnym i miniaturowym naśladowały wizerunki bizantyńskich cesarzy i cesarzowych¹⁷. Obecność przedstawielek rodów panujących na dworze carskim w Tyrnowie stała się codziennością i czymś zupełnie naturalnym: siedem przedstawielek bizantyńskich familii dynastycznych Komnenów, Laskarysów i Paleologów miało zaszczyt nosić koronę bułgarską¹⁸. Mimo to, bizantyński arystokrata Jerzy Akropolites (1217–1282), odwiedzwszy Tyrnowo zimą 1260 r., konstatował, że w tutejszych państwowych i pałacowych porządkach było „coś bułgarskiego, raczej barbarzyńskiego”¹⁹. Tyrnowo, będące przez ponad dwieście lat politycznym,

¹⁵ I. Dujčev, *Bojan Magesnik. Kām vāprosa za lāžlivite nauki u nas i v Vizantija prez srednovekovieto*, [w:] idem, *Proučvanija vārchu bālgarskoto Srednovekovie*, Sofija 1945, s. 9–19, cytata na s. 9.

¹⁶ I. Biljarski, *Instituciite na srednovekovna Bālgarija. Vtoro bālgarsko carstvo (XII–XIV v.)*, Sofija 1998.

¹⁷ P. Schreiner, *Probleme der Grāzisierung des Bulgarischen Reiches im 13. und 14. Jahrhundert*, [w:] idem, *Studia byzantino-bulgarica*, Wien 1986, s. 83 sq.

¹⁸ S. Georgieva, *The Byzantine Princesses in Bulgaria*, „Byzantinobulgaria” 1995, z. 9, s. 163–201.

¹⁹ Georgius Acropolites, *Historia*, ed. A. Heisenberg, Lipsiae 1903, s. 34.

kościelnym i kulturalnym centrum carstwa bułgarskiego, w zasadzie najdłużej oddziaływało na proces bizantynizacji struktur państwowych, Kościoła, architektury, malarstwa, twórczości literackiej, muzyki i hymnografii. Określanie Tyrnowa w XIV w. mianem „nowego Konstantynopola” i godnego potomka tej „matki miast”²⁰ pokazuje dążenie wiodących pisarzy i myślicieli bułgarskich z kręgu tyrnowskiego do wykazania, że w swym politycznym i kulturowym rozwoju, w ostatecznym rozrachunku, Bułgaria okazała się godnym dzieckiem Bizancjum, swojej „duchowej rodzicielki”.

Nie ma cienia wątpliwości, że w największym stopniu bizantyński duch przeniknął do myślenia i postępowania średniowiecznych Bułgarów za sprawą Kościoła. Przejawszy od połowy IX w. duchową opiekę nad swoim narodem, znajdował się on bowiem pod przemożnym wpływem Kościoła bizantyńskiego i jego głównych ośrodków – Konstantynopola, Tesaloniki i Świętej Góry Atos. W sprawach kościelnych, religijnych i wyznaniowych Bułgarzy byli połączeni z Bizantyńczykami. Fakt ten bywał jednogłośnie uznawany przez wybitnych bizantyńskich działaczy kościelnych i państwowych: dla patriarchy Mikołaja Mistyka (901–907; 912–925) Romejowie i Bułgarzy byli „jednym Chrystusowym narodem”; arcybiskup ochrydzki Demetriusz Chomatianes (1216–1234) uważał, że mają oni „wspólne dogmaty w sprawach wiary”; Jan Kantakuzen (1295–1383) twierdził, że Bułgarzy „są braćmi Greków w wierze”²¹. Inną sprawą była kwestia, w jakim stopniu Bizantyńczycy naprawdę uważali, że rzeczywiście Bułgarzy przejęli ich religijność i kulturę duchową. Do zilustrowania tej wątpliwości może wystarczyć jeden z wielu znanych przykładów. Kiedy w zdobytym w 1366 r. przez Węgrów Widyniu, cesarz bizantyński Jan V Paleolog (1341–1391) stał się świadkiem masowego nawracania Bułgarów na katolicyzm, zwracając się do króla Ludwika I Wielkiego (1342–1382) i wszystkich obecnych, skomentował to w następujących słowach: „Dobrze czyni król, że chrzci tych Słowian

²⁰ *Srednebolgarskij perevod chroniki Konstantina Manasija v slawjanskich literaturach*, Sofija 1988, s. 152; Patriarch Evtimij, *Săcînienija*, sās. K. Ivanova, Sofija 1990, s. 243.

²¹ Nicholas I, Patriarch of Constantinople, *Letters*, Greek text and English translation by R. J. H. Jenkins, L. G. Westernik, Washington D. C. 1973, s. 82; Demetrius Chomatenus, *Ponemata diaphora*, rec. G. Prinzing, Berolini et Novi Eboraci 2002, s. 51; Ioann Kantakuzin, *Beseda s papskim legatom. Dialog s judeem i drugie soczinenija*, Sankt-Peterburg 1997, s. 46.

[tzn. Bułgarów z carstwa widyńskiego – W. G.], gdyż nie kierują się oni ani łacińskim, ani greckim kanonem wiary”²².

Przejęte z Bizancjum formy kształcenia, a zatem podstawy kultury duchowej, były w pełni kościelne: szkoły funkcjonowały przy kościołach parafialnych i w niektórych klasztorach. Element świecki w nauczaniu był słabo reprezentowany, nawet w szkole pałacowej, przeznaczonej dla dzieci władców i arystokracji dworskiej²³.

Średniowieczne piśmiennictwo bułgarskie (w swej podstawowej i przeważającej części kościelne) zarówno oficjalne, jak i apokryficzne czy heretyckie, było prawie w całości przepojone bizantyńską myślą teologiczną. W odniesieniu do niej Bułgarzy przejawiali swoistą selektywność, zależną od stopnia i okresu swego duchowego rozwoju. Pierwotnie, w drugiej połowie IX i w X w., działalność literacka skoncentrowana była na przekładach dzieł wschodnich Ojców Kościoła (Bazylego Wielkiego, Seweriana z Gabala, Efrema Syryjczyka i in.), mów patriarchy Jana Chryzostoma (z lat 398–404), zbiorów o charakterze encyklopedycznym, utworów hagiograficznych i innych z okresu IV–VI w.²⁴, a więc czasu, gdy w Bizancjum umacniała się pozycja chrześcijaństwa. A jednak przejście od przekładów do naśladownictwa i oryginalnej twórczości literackiej było na tyle szybkie, że już w X w. pojawiły się takie znakomite dzieła piśmiennictwa słowiańskiego, jak *Sześciodzień* Jana Egzarchy i *Mowa przeciwko herezji bogomilskiej* Prezbitera Kosmy²⁵. Oryginalne elementy dają się prześledzić także w rozwoju literatury hagiograficznej, w której szczególnie ważne miejsce zajmują utwory biograficzne, poświęcone bułgarskim i słowiańskim świętym (św. św. Cyrylowi i Metodemu, św. Klemensowi i św. Naumowi Ochrydzkiemu, Siedmiu Świętym Mężom, a zwłaszcza św. Janowi Rylskiemu)²⁶. Teologia bizantyńska z wczesnego okresu dała podstawę światopoglądowi i wyznaniu Kościoła bułgarskiego. W XIV stuleciu, za sprawą przenikania hezychazmu i barlaamizmu teologia bułgarska starała się zaadaptować ówczesną teologię bizantyńską poprzez przekłady dzieł

²² D. Lasić, *Bartholomaeus de Alverna, vicarii Bosnae (1367–1407), quedam scripta inedita*, „Archivum Franciscanum Historicum” 1962, vol. 45, s. 75.

²³ V. Gjuzelev, *Bulgarien...*, s. 76–96.

²⁴ E. Georgiev, *Razcvetăt na bālgarskata literatura v IX–X v.*, Sofija 1962.

²⁵ Joan Ekzarch, *Šestodneŭ*, prevod ot starobālgarski, posleslov i komentār N. C. Kočev, Sofija 1981; *Kozma Prezwiter w slawjanskich literaturach*, izd. J. K. Begunow, Sofija 1973.

²⁶ *Stara bālgarska literatura*, t. IV, *Žitiepisni tvorbi*, sās. i red. K. Ivanova, Sofija 1986.

Grzegorza Synaity (1253–1346), Grzegorza Palamasa (1296–1359), patriarchy Kallistosa (zm. 1364), Nila Kabasilasa (zm. 1363) i innych autorów, jak również tekstów o wyraźnie określonej antykatolickiej zawartości itd.²⁷

Bizantyńskie wzory świeckiego wykształcenia i kunsztownej pod względem językowym literatury²⁸ pozostały obce średniowiecznym Bułgarom. Skłaniali się oni raczej do elementarnych pod względem fabuły bizantyńskich utworów beletrystycznych (*Przypowieść trojańska*, *Aleksandreida*, *Szynkareczka Teofano*, *Dijenis Akritas* i in.)²⁹. Obca pozostała im również świecka historiografia bizantyńska. Sami, będąc mnichami lub nadwornymi kapłanami, literaci starobułgarscy woleli tłumaczyć bizantyńskie dzieła z kręgu „kronikarstwa mniszego” i tradycji chronograficznej (Jana Malalasa, Jerzego Mnicha, Symeona Metafrastes i Logotę, Jana Zonarasa, i in.)³⁰. Wierszowana kronika Konstantyna Manasesa (XII w.), przełożona w połowie XIV stulecia na użytek biblioteki carskiej, bogato ilustrowana miniaturami, była jednym z nielicznych świeckich utworów historycznych, które wieńczą skromny zbiór oryginalnej i tłumaczonej literatury historyczno-kronikarskiej³¹.

Muzyka i hymnografia kościelna stanowią drugą sferę bizantyńsko-bułgarskiego dialogu, przejawiającego się tym razem nie jedynie w słowie, ale i w muzyce. Starobułgarscy pisarze (Naum Ochrydzki, Konstantyn Presławski i in.), nie tylko naśladowali lub inspirowali się wybitnymi twórcami hymnografii bizantyńskiej (Romanem Melodosem, Janem Damasceńskim i Józefem Studytą), lecz także tworzyli oryginalne hymny, które w wielu aspektach dorównywały bizantyńskim. Powszechnie znany jest fakt, że jeden z największych bizantyńskich hymnografów i kompozytorów, mianowicie Jan Kukuzelos (XIV w.), był pochodzenia bułgarskie-

²⁷ K. Ivanova-Konstantinova, *Njakoi momenti na bälgaro-vizantijskite literaturni vräzki prez XIV v. (Isichazmät i negovoto pronikvane v Bälgarija)*, „Starobälgarska literatura” 1971, t. 1, s. 209–242.

²⁸ H. Hunger, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, t. I, Philosophie – Rhetorik – Epistolographie – Gesschichtsschreibung – Geographie, t. II, Philologie – Profandichtung – Musik – Mathematik und Astronomie – Naturwissenschaften – Medizin – Kriegswissenschaft – Rechtsliteratur, München 1978.

²⁹ J. Ivanov, *Starobälgarski razkazi*, Sofija 1936.

³⁰ M. Kajmakamova, *Bälgarska srednovekovna istoriopsis*, Sofija 1990, s. 164–195.

³¹ *Letopista na Konstantin Manasi*. Fototipno izdanie na Vatikanskija prepis na srednobälgarskija prevod, ugod i belezki I. Dujčev, Sofija 1963.

go³². Mimo to, w uszach subtelnych Bizantyńczyków kościelny śpiew bułgarski nie brzmiał melodyjnie. W 1329 r. Nicefor Gregoras (1294–1359), znany arystokrata i historyk bizantyński, uczestniczył w nabożeństwie w bułgarskim miasteczku Strumica. Swoje wrażenia opisał on w następujący sposób: „Cała liturgia kościelna, harmonijny śpiew i melodyjność świętych hymnów nie mają żadnego znaczenia dla tutejszych mieszkańców, gdyż posługują się oni barbarzyńskim językiem, a ich obyczaje w ogóle bardziej przystają do rolników. Wydają z siebie na poły barbarzyńskie..., typowo pasterskie i góralskie dźwięki, jakimi nawołują dzieci pasterzy, gdy na wiosnę przeganiają swe stada w stronę pastwisk i grzbietów górskich”³³.

Nie wchodząc w szczegółowe omawianie obecności elementów bizantyńskich w innych sferach kultury, bytu i materialnych warunków życia, spróbujmy dokonać pewnego podsumowania o bardziej ogólnym charakterze. Średniowieczna Bułgaria nie tylko częściowo i selektywnie przejmowała (przede wszystkim na dworze panującego, w środowisku arystokracji i duchowieństwa, ogólnie w Kościele) bizantyński model państwowy i kulturowy, lecz również w znacznym stopniu twórczo go przekształcała, adaptując do swoich potrzeb. W rezultacie, uczyniła go dostępnym dla należącego do prawosławia słowiańskiego (serbskiego i ruskiego) i wołosko-mołdawskiego środowiska, czyli na znacznie szerszym obszarze geograficzno-etnicznym. W XIV–XV w. do przeniesienia i zaszczepienia tego bułgarsko-bizantyńskiego modelu kulturowego w znacznym stopniu przyczynili się „wędrowni mężowie z ziem tyrnowskich”³⁴, wśród których swą działalnością w Serbii, na Wołoszczyźnie, w Mołdawii, na Rusi Kijowskiej i Moskiewskiej oraz w Księstwie Litewskim, wyróżniali się m. in. metropolita Wszechrusi Cyprian (1375–1406), metropolita kijowsko-litewski Grzegorz Camblak (1414–1420), Konstantyn Kostenecki (zm. 1431), Grzegorz, zwany Bułgarem i kardynał Izydor Kijowski.

Z języka bułgarskiego przełożył
KIRIL MARINOW

³² S. Kożucharov, *Problemi na starobălgarskata poezija*, t. I, Sofija 2004; S. Kujumdżieva, *Stichirarăt na Joan Kukuzel. Formirane na notiranija vâzkresnik*, Sofija 2004.

³³ Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia*, t. I, cura L. Schopeni, Bonnae 1839, s. 379.

³⁴ *Săbrani săcinenija na Konstantin Kostenečki*, izd. K. M. Kuev, G. Petkov, Sofija 1986, s. 90, 93.

WASIL GJUZELEW

Byzantine Influences on Bulgarian Medieval Culture

Bulgaria, a neighbour of Byzantium, though related to the empire in respect of its religion, culture, and sometimes even transformed into a Byzantine province, never turned into its integral part nor copy or emulator.

It cannot be doubted that it was the Church thanks to which the spirit of Byzantium most profoundly penetrated into the way the medieval Bulgarians thought and acted. From the mid. IX c. onwards, the Bulgarian Church was dominated by its Byzantine ecclesiastic counterpart, whose major centers (Constantinople, Thessaloniki and Mount Athos) exercised spiritual guidance over the subjects of Bulgarian rulers. Christianization and gradual Slavization of the Bulgarian state introduced Bulgaria into Christian and European cultural universalism.

However, it should be also remembered that the same process also settled Bulgaria comfortably within the borders of the Byzantine commonwealth. These were the court of the ruler and subsequent capital centers of the Bulgarian state which were especially prone to follow in the footsteps of the Byzantines and to be affected by Byzantine influences. However, medieval Bulgaria adopted the Byzantine model of government and culture only partially and remodeled it to suit its own, i.e. Bulgarian, interests. Moreover, it was Bulgaria which made the Byzantine model known to Slavic orthodoxy (Serbian and Russian), the Vlachs and the Moldavians, thereby widening the spatial scope of Byzantine impact.